

Κοινωνικές επιστήμες, έθνος και εθνικισμός

Του Σπύρου Βρυώνη, Βυζαντινολόγου, Ακαδημαϊκού από το πρώτο τεύχος του περ. Νέος Λόγιος Ερμής

Η απόφαση της Ακαδημίας Αθηνών να οργανώσει τρεις διαφορετικές ημερίδες, σχετικές με τις σημαντικές χρονολογίες και την προέλευση των σύγχρονων Ελλήνων, είναι σημαντική για το νέο ελληνικό κράτος και για εκείνους που αυτοπροσδιορίζονται ως σύγχρονοι Έλληνες, καθώς και για εκείνους που δεν το κάνουν. Οι αποσυνθετικές παράμετροι των διεθνών διπλωματικών και στρατιωτικών συγκρούσεων έχουν δημιουργήσει ένα παγκόσμιο παράδοξο, στα πλαίσια του οποίου ορισμένοι προέβλεπαν την αποδυνάμωση ή τη σταδιακή εξαφάνιση του «έθνους» και του «εθνικισμού» μπροστά στο «διεθνισμό», ενώ άλλοι είχαν προβλέψει το αντίθετο: την εξασθένηση ή εξαφάνιση του «διεθνισμού» μπροστά σε μια αναβίωση του «έθνους» και του «εθνικισμού». Ωστόσο, η διατύπωση προφητικών προβλέψεων δεν περιλαμβάνεται στο έργο του ιστορικού.

Συχνά οι κοινωνικές επιστήμες, ως συνειδητές επιστημονικές ειδικότητες, δεν περιορίζονται στα όρια που θέτει η έρευνα, αλλά ενδύονται ένα είδος προφητικού μανδύα. Οι επαγγελματίες κάθε μιας από αυτές τις κοινωνικές επιστήμες συχνά διακηρύσσουν ότι διακονούν «επιστήμες», που, όπως υποστηρίζουν στον ακαδημαϊκό κόσμο, η ειδικότητά τους προσομοιάζει περισσότερο με τις φυσικές επιστήμες παρά με εκείνες της φιλολογίας και των άλλων ανθρωπιστικών επιστημών. Έτσι, ο τελικός σκοπός των περισσότερων κοινωνικών επιστημών είναι να επικυρώσουν και να καθορίσουν τους νόμους που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Με τον τρόπο αυτό ισχυρίζονται ότι μπορούν να προβλέψουν πώς θα συμπεριφερθούν υπό δεδομένες συνθήκες, όχι μόνο τα άτομα, αλλά και μεγαλύτερες ομάδες, η οικογένεια, η φυλή, ή και ακόμα μεγαλύτερες συσσωματώσεις. Επίσης, ο ρόλος των διακεκριμένων και προβεβλημένων επαγγελματιών απολαμβάνει ένα είδος αναγνώρισης, ως αξιόπιστη πηγή και αυθεντία για την ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Με την αύξηση των πληθυσμών, την πολυπλοκότητα των οικονομικών και πολιτικών κρίσεων, τις απαιτήσεις της κοινωνίας, το «έθνος» και οι «εθνικισμοί» συχνά αναζητούν λύσεις από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Το παράδειγμα του διάσημου βοστονέζου ψυχιάτρου Δρ. Langer να προβεί σε ανάλυση της προσωπικότητας του Χίτλερ αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Η χρησιμοποίηση της στατιστικής από τους κοινωνιολόγους έχει οπωσδήποτε μια πρακτική αξία, σε ότι αφορά τις προφανείς ασθένειες της σύγχρονης κοινωνίας. Όμως, ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές, η αξία της πρακτικής γνώσης είναι συγκεκριμένη και δύσκολα επιτρέπει στους κοινωνιολόγους να ισχυρίζονται ότι ο κλάδος τους συνιστά μια «επιστήμη» στα θέματα της θεωρίας και της ανάλυσης των εννοιών του «έθνους» και του «εθνικισμού». Διότι εδώ αυτές οι ειδικότητες πρέπει να βασιστούν στην ιστορία, ενώ οι θεωρίες τους δεν μπορούν να γενικευτούν σε τέτοιο βαθμό, διότι έχουν συγκεκριμένο ειδικό επιστημονικό προσανατολισμό και ο υποκειμενισμός πάντα ελλοχεύει. Οι μεθοδολογίες τους είναι επιρρεπείς στην «εφεύρεση» γενικών νόμων για τον καθορισμό της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Από την άλλη πλευρά, και αυτό είναι το παράδοξο, η συμβολή τους στη συνεχιζόμενη ανάλυση των εννοιών και θεωριών σχετικά με το «έθνος» και τον «εθνικισμό» είχε βαθιά επίδραση σε εκείνους τους κύκλους που συζητούν αυτά τα ειδικά σύγχρονα ζητήματα. Πολλοί είναι οι κοινωνικοί επιστήμονες οι οποίοι έχουν κληθεί, ως ειδικοί, ενώπιον του Κογκρέσου των Ηνωμένων Πολιτειών και της Γερουσίας, να αποφανθούν σχετικά με τις κρίσεις που αντιμετωπίζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Οι πανταχού παρόντες πολιτικοί επιστήμονες, οι οποίοι έχουν διεισδύσει ιδιαίτερα στα Υπουργεία Εθνικής Ασφάλειας, Εξωτερικών, Άμυνας, στη CIA και άλλα ομοσπονδιακά όργανα, καθώς και στα πληθωρικά λεγόμενα «think-tanks», αποτελούν μια στρατιά (αριθμητικά) και, όπως ο στρατός, καταναλώνουν μεγάλα κεφάλαια που προέρχονται από την κυβέρνηση, τις ιδιωτικές επιχειρήσεις και τα ξένα συμφέροντα. Έτσι, οι κοινωνικοί επιστήμονες δεν έχουν μόνο τη θεωρητική πλευρά τους, αλλά απολαμβάνουν πρακτικές και οικονομικές ανταμοιβές, οι οποίες επιτείνουν την υποκειμενικότητα τους.

Μετά από αυτές τις λίγες γενικεύσεις που αφορούν τους κοινωνικούς επιστήμονες, πρέπει να στραφούμε προς το ρόλο τους στη διαμόρφωση των θεωριών και των εννοιών «έθνος» και «εθνικισμός». Δεν είμαι ειδικός στο συγκεκριμένο ζήτημα, αλλά εγώ, όπως και πολλοί άλλοι, υποχρεώθηκα να αντιμετωπίσω το έργο των κοινωνικών επιστημόνων σχετικά με το σημαντικό ζήτημα της φύσης και της προέλευσης του «έθνους» και του «εθνικισμού», ζήτημα που, τα τελευταία πενήντα χρόνια, έχει διαμορφώσει μια ολόκληρη βιομηχανία, με μεγάλη επιστημονική βιβλιογραφία. Παραπέρα, αποτελεί ένα θέμα το οποίο έχει υποστεί μια ταχεία και δυναμική εξέλιξη στα 65 χρόνια που πέρασαν από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Σε αυτή τη σύντομη παρουσίαση θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθούν κάποια βασικά σημεία των τομών που σηματοδότησαν ραγδαίες αλλαγές –θεωρητικά και πρακτικά– στην ιστορία και την προέλευση των εννοιών «έθνος» και «εθνικισμός».

Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι πολλά επιστημονικά συγγράμματα έχουν χρησιμοποιήσει μόνο ένα παλαιότερο μέρος από τα πορίσματα των κοινωνικών επιστημόνων, και συνεπώς, εφαρμόζουν τις μεθόδους, τις υποθέσεις, τα συμπεράσματα και τις προβλέψεις τους, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις μεταγενέστερες μελέτες, τις διορθώσεις και κάποτε τις ριζικές αναθεωρήσεις τους, τόσο στη θεωρία, όσο και στα δεδομένα που χρησιμοποιούν σχετικά με το ζήτημα αυτό. Διότι τα συγγράμματα των κοινωνικών επιστημόνων σε ένα χρονικό διάστημα που υπερβαίνει τον μισό αιώνα, έχουν υποστεί πολύ σημαντικές αλλαγές ως προς τις θεωρίες και την ιστορία της εξέλιξης της σημασίας του «έθνους» και του «εθνικισμού».

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι είναι οι κοινωνικοί επιστήμονες κατά κύριο λόγο οι οποίοι, όχι μόνο εξετάζουν το «πότε» και το «πώς» εμφανίστηκαν τα έθνη και ο εθνικισμός, αλλά είναι επίσης και αυτοί που έχουν διατυπώσει τόσο τις σχετικές θεωρίες, όσο και πολλές παραλλαγές αυτών των θεωριών. Τα έργα τους έχουν συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στο διάλογο γι' αυτά τα δύο «σύγχρονα» φαινόμενα, συνεχίζουν να τον εμπλουτίζουν και προσωπικά τα έχω βρει συναρπαστικά, έχοντας ωφεληθεί τα μέγιστα από αυτά. Εντούτοις, τα έργα αυτά προβαίνουν σε μια εκτεταμένη χρήση ιστορικών δεδομένων, προκειμένου να καταλήξουν σε θεωρητικά συμπεράσματα· μια εξειδικευμένη «πραγματολογική» γνώση μιας συγκεκριμένης

περιοχής ή κοινωνίας, ή εποχής· μια έλλειψη εξειδικευμένης «πραγματολογικής» γνώσης των θεματικών που βρίσκονται εκτός μιας πεπερασμένης «πραγματολογικής» γνώσης· την κατασκευή ή τη δημιουργία τεχνικών όρων (σε τέτοιο βαθμό ώστε χρειάζεται κανείς να προσφύγει σε εξειδικευμένα λεξικά για να βρει τις έννοιες πολλών τέτοιων όρων)· μια γενική εξάρτηση από ιστορικούς εξειδικευμένους σε μια επιστημονική περιοχή με την οποία ο κοινωνικός επιστήμονας δεν είναι εξοικειωμένος· την ισχυρή επιρροή των κοινωνικών επιστημόνων στην ιστορική επιστήμη σε αυτόν τον τομέα· την αδυναμία των κοινωνικών επιστημόνων να καταλήξουν σε οριστικά συμπεράσματα ως προς το «πότε» και το «πώς» του έθνους και του εθνικισμού· την αποτυχία τους να διευκρινίσουν τον όρο και την έννοια του *πολιτισμού*. Αυτή η πολυχρησιμοποιημένη λέξη χρησιμοποιείται από όλους τους κοινωνικούς επιστήμονες, αλλά η συγκεκριμένη χρήση της μπορεί να διαφέρει από τον ένα κοινωνικό επιστήμονα στον άλλο. Επιπλέον, πολλοί ιστορικοί ασχολούνται με το «που» και «πώς» του έθνους και του εθνικισμού, αλλά δίνουν πολύ λίγη προσοχή στον σαφή προσδιορισμό της έννοιας του πολιτισμού.

Η ανάπτυξη της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας των κοινωνικών επιστημών είναι τεράστια, με αποτέλεσμα να έχει επισκιάσει τις προσπάθειες να διατυπωθεί μια ιστορία της εξέλιξης των εννοιών του «έθνους» και της «εθνικότητας». Για τους σκοπούς αυτής της σύντομης παρουσίασης θα περιγράψουμε τα μεταπολεμικά έργα της περιόδου 1945-2003 (κατά Paul Lawrence) πολύ σύντομα και επιμένοντας μόνο στα σημαντικά σημεία.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο υποπεριόδους: Αυτή που αποκαλείται «απαρχές του κλασσικού μοντερνισμού (1945-1969)» και την «άνοδο και πτώση του κλασσικού μοντερνισμού (1970-2003)».

Πρόκειται για ένα μόνο μέρος του σκελετού που χρησιμοποιείται από τον Lawrence, αλλά αρκεί για την παρούσα ανάλυση. Επιπλέον, μέσα σε κάθε κίνηση ή θεωρητική στάση υπάρχουν παραλλαγές ως προς τους παράγοντες και/ ή τις λεπτομέρειες, οι περισσότερες των οποίων δεν μας αφορούν εδώ.

Ο πολιτικός επιστήμονας Ernest Gellner αναγνωρίζεται γενικά ως ο «αρχιερέας» του μοντερνισμού (όσον αφορά τη συζήτηση για την προέλευση του έθνους και του εθνικισμού), που επέφερε μια εντυπωσιακή αλλαγή στη θεωρία και τη σύλληψη του υπό συζήτηση θέματος. Ο Gellner τοποθετείται στην αφετηρία αυτού που έχει περιγραφεί ως «κλασσικός μοντερνισμός» (στο περιορισμένο πεδίο του). Τα κείμενά του επέπρωτο να γίνουν ο άγριος άνεμος, που φύσηξε στη φωτιά των διαλόγων για το έθνος και τον εθνικισμό. Για δύο σχεδόν δεκαετίες (από την δημοσίευσή τους το 1964) η θεωρία του αποτέλεσε ένα ατράνταχτο δόγμα, μια ορθοδοξία, προτού υποστεί μιας οποιαδήποτε εύστοχη επίθεση.

Η θεωρία του δομήθηκε πάνω σε δύο σημαντικές προγενέστερες συμβολές. Η πρώτη ήταν τα γραπτά του ιστορικού Hans Cohn και του πολιτικού επιστήμονα Karl Deutsch, οι οποίοι είχαν προσφέρει στις έννοιες τόσο του έθνους όσο και του εθνικισμού μια διάσταση έντονης νεωτερικότητας. Δεύτερον, και σημαντικότερο, κατά την προηγούμενη δεκαετία ορισμένοι κοινωνιολόγοι εργάστηκαν πάνω στις δικές τους κοινωνικές θεωρίες, τις οποίες ο Talcott Parsons επεξεργάστηκε και εμβάθυνε ως προς τον τρόπο με τον οποίο παραδοσιακές (φεουδαρχικές / αγροτικές) κοινωνίες μετατράπηκαν σε σύγχρονες. Το αποτέλεσμα ήταν μια νεότερη προσέγγιση και

θεωρητικοποίηση, η οποία απαιτούσε λειτουργική ανάλυση των αναγκών των κοινωνιών σε περιόδους μεγάλων αλλαγών και προκλήσεων.

Ο Gellner παρέμεινε προσηλωμένος στις κατευθυντήριες αρχές του σε όλη του τη σταδιοδρομία και σε όλα τα γραπτά του (υπάρχουν μόνο μικρές παρεκκλίσεις από την απόλυτη απόρριψη κάθε τι του παραδοσιακού) και η επιμονή του εκφράζεται καλύτερα με τα δικά του λόγια:

Μοντερνιστές, όπως εγώ, πιστεύουμε ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε γύρω στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, και δεν υπάρχει τίποτε το προγενέστερο το οποίο να επιφέρει την παραμικρή διαφοροποίηση στα ζητήματα που αντιμετωπίζουμε.

Τα επιχειρήματά του συνήθως αρχίζουν με την απόφαση ότι ο εθνικισμός και το έθνος είναι αδιαμφισβήτητα και αποκλειστικά σύγχρονα φαινόμενα, καθώς και με την απερίφραστη απόρριψη κάθε επιβίωσης κάποιων ουσιαστικών για το ζήτημα παραδοσιακών στοιχείων. Ακόμη και η απλή σκέψη μιας τέτοιας επιβίωσης απορριπτόταν ως «σκέτη ανοησία». Περαιτέρω, ο ίδιος αναδιατυπώνει αυτή τη θέση, επιστρατεύοντας ένα είδος υλιστικού αιτιολογικού παράγοντα, σε αντίθεση με μια μη-υλιστική αιτιώδη συνάφεια που χρησιμοποιούν άλλοι μελετητές. Θεώρησε τον εθνικισμό ως «υποπροϊόν» της νεωτερικότητας, μιας νεωτερικότητας που είναι αποτέλεσμα της βιομηχανικής επανάστασης στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα.

Ακόμα ένα τέτοιο «υποπροϊόν» είναι και το νέο μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα που απαιτεί η εκβιομηχάνιση για να εξυπηρετήσει το νέο έθνος-κράτος. Ο Gellner διακηρύσσει ότι η συνύπαρξη πολιτισμών, ξένων μεταξύ τους, δηλαδή τα δύο επίπεδα της προ-μοντέρνας κοινωνίας, αρκούσαν για τις μεσαιωνικές παραδοσιακές πολιτικές οντότητες. Αλλά η βιομηχανική επανάσταση προκάλεσε τη διατάραξη και τη διάλυση αυτών των δύο διαφορετικών πολιτισμών, και οι κοινωνίες απαίτησαν μια αντίστοιχη εκπαιδευτική επανάσταση, καθώς η παραδοσιακή κοινωνία άρχισε να μετακινείται προς τις εκβιομηχανισμένες πόλεις.

Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι οικονομικές ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας δημιουργήθηκε ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο επέφερε την υιοθέτηση της κρατικής κουλτούρας από την πρώην παραδοσιακή κοινωνία, καθώς αυτή συνέρεε στις πόλεις. Αυτή η νέα προσπάθεια για εξασφάλιση κοινωνικής ομοιογένειας επιβλήθηκε, συνεπώς, με την υιοθέτηση ενός ενιαίου πολιτισμού. (Πρέπει να διευκρινιστεί, σε αυτό το σημείο ότι οι συμμετέχοντες στο διάλογο αυτό είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν τον όρο *πολιτισμός*, με τρόπο που να ορίζει σχεδόν οτιδήποτε μπορούσε να προσδώσει συνοχή σε μία συγκεκριμένη θεωρία ή σε ένα συγκεκριμένο επιχείρημα. Η «σημασία» του, επομένως, προσδιορίζεται από τις κοινωνικές επιστήμες ή από οποιαδήποτε άλλη θεωρία. Μπορεί να σημαίνει οτιδήποτε απαιτείται από οποιοδήποτε εγχείρημα.)

Ωστόσο, το έργο και η θεωρία του Gellner ως προς το έθνος και τον εθνικισμό αποτέλεσε έναν σημαντικό σταθμό σε ένα διάλογο, ο οποίος συνεχίζεται ακόμη και σήμερα. Τόσο οι επικριτές όσο και οι στρατιές των οπαδών του έχουν επηρεαστεί από τη σκέψη και τη θεωρία του, ενώ ορισμένες σύγχρονες διαστάσεις των απόψεών του έχουν επιβιώσει, σε αντίθεση με άλλες.

Ο Lawrence θεωρεί τις δεκαετίες του '60 και του '70 ως την περίοδο της ανόδου, όσο και της πτώσης του «κλασικού μοντερνισμού». Η εποχή άνοιξε με έναν έντονο, για να μην πω οξύτατο, διάλογο ως προς την προέλευση και την ουσία του έθνους και του εθνικισμού. Οι οπαδοί της θεωρίας του Gellner επιμένουν ιδιαίτερα στη νεωτερικότητά της και την κεφαλαιώδη σημασία της οικονομικής ανάπτυξης στη βιομηχανική επανάσταση και στην άλλη επανάσταση που ακολούθησε, δηλαδή το νέο μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα, και στην απομάκρυνση από τους προγενέστερους πολιτισμούς των προ-βιομηχανικών κοινωνιών. Εδώ τα κείμενα και οι θεωρίες του Eric Hobsbawm και του Benedict Anderson παίζουν έναν κομβικό ρόλο. Δεδομένης της συντομίας αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι δυνατό να μιλήσουμε για άλλους συγγραφείς, όπως οι Paul Brass και Michael Hechter. Είναι τα έργα του Hobsbawm και του Anderson, που συνέβαλαν στην απόλυτη επικράτηση της νεωτερίζουσας αντίληψης περί εθνών και στην προσωρινή κυριαρχία της στον διάλογο που διεξάγεται στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

Σχεδόν ταυτόχρονα άρχισαν να εμφανίζονται στον ορίζοντα οι απαρχές της μεθοδολογικής κριτικής, τόσο σε βιβλιοκριτικές των μοντερνιστικών έργων, όσο και με την εμφάνιση σοβαρών ακαδημαϊκών εργασιών που αμφισβητούσαν ουσιώδεις παραμέτρους των νεωτεριστικών θεωριών.

Μεταξύ άλλων, οι Hobsbawm και Anderson συνέδεσαν τις θεωρητικές αναπτύξεις τους με εκείνες των μοντερνιστών (Gellner κ.α.), σχετικά με την εξέλιξη της πολιτικής και βιομηχανικής κοινωνίας. Διαφοροποιήθηκαν, ωστόσο σε ένα σημείο εγείροντας το ζήτημα της πληρέστερης κατανόησης ενός τρίτου παράγοντα που συμβάλλει στη δημιουργία του εθνικισμού, τον παράγοντα του πολιτισμού.

Αυτόν τον πολιτισμό ο Anderson τον ορίζει ως ένα «πολιτισμικό τεχνούργημα». Επομένως, «εφευρέθηκε», ή, ακόμη καλύτερα, υπήρξε προϊόν φαντασίας ή κατασκευής από τις ελίτ. Εισήλθε στο μείγμα ως «ιστορικές συγκυρίες». Ορίζοντάς το στοιχείο του «εθνικού αισθήματος» ή συναισθήματος ως κατασκευή, οι δύο αυτοί συγγραφείς επιχείρησαν με έμφαση να το εισαγάγουν στο σχήμα του Γκέλνερ. Πρόθεσή τους ήταν με αυτόν τον τρόπο να προσδώσουν στον εθνικισμό και στο έθνος μια πιο ζεστή, πολιτισμική διάσταση, η οποία ουσιαστικά έλειπε από τις προηγούμενες θεωρίες των μοντερνιστών.

Αυτός ο τρίτος παράγοντας ήταν αναγκαίος, καθώς συνυπολόγιζε τις σοβαρές θυσίες που απαιτούσε η ανάδυση της νέας μοντέρνας κοινωνίας. Ταυτόχρονα, αυτός ο τρίτος παράγοντας του «συναισθήματος» συνοδεύεται, στα κείμενα των δύο συγγραφέων, από τις λέξεις «προγενέστερος», «βαθύς», «παραδοσιακός» πολιτισμός, υπονομεύοντας έτσι την αυστηρότητα της θεωρίας τους. Διότι αυτό το στοιχείο αποτέλεσε στη συνέχεια το έναυσμα για μια επίθεση εναντίον της συνολικής θεωρίας, που περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία που εφευρέθηκαν ή δημιουργήθηκαν από τον μοντερνισμό. Παρ' ότι ο όρος «φαντασιακός», χρησιμοποιείται για να καταδείξει πόσο άχρηστη είναι η παράδοση, δηλαδή οι προ-νεωτερικές θεωρίες των έθνους και του εθνικισμού, στην πραγματικότητα, και ο Hobsbawm και ο Anderson είχαν μόνο τα δύο από τα τρία «πόδια» τους στο στρατόπεδο των μοντερνιστών. Ενώ το τρίτο μέλος τους πατούσε στην πολύ διαφορετική και ανταγωνιστική θεωρία των εθνοσυμβολιστών. Έτσι, ο πρώτος έχει μιλήσει για την ανάγκη εμβάθυνσης στις προγενέστερες κοινωνίες, ως έναν από τους παράγοντες της διαδικασίας, ενώ και οι δύο παραβίασαν τη μοντερνιστική καθαρότητα του Gellner. Στην πραγματικότητα, η

τρίτη συνιστώσα, το εθνικό ή εθνοτικό συναίσθημα ως φανταστικό δημιουργήμα, δύσκολα μπορούσε να θεωρηθεί μια επιστημονική βάση για την ερμηνεία ενός «νόμου» των κοινωνικών επιστημών. Η χρήση των όρων «φανταστικός» και «προϊόν φαντασίας» δεν αφήνει πολλά περιθώρια ελιγμών σε ένα διάλογο. Δεν είναι αδόκιμο να αναφέρουμε κ εδώ το ερώτημα ενός επικριτή: «Πώς ξεχωρίζεις το “γνήσιο” από το “ψευδές” παρελθόν;» Το να επιμένει κανείς στα μυθικά «δεδομένα» είναι τουλάχιστον ύποπτο. Αυτό εξ άλλου εγείρει το ζήτημα των σχέσεων μύθου και ψεύδους.

Πριν περάσουμε στην επόμενη φάση της συζήτησης, δηλαδή την αποτελεσματική κριτική και ανάλυση της μοντερνιστικής αντίληψης, αξίζει να εξάrouμε, εν συντομία, ορισμένες αρετές του βιβλίου του Anderson. Η αντικειμενικότητά του είναι αδιαμφισβήτητη, η ευγένειά του απέναντι στους επικριτές του χρησιμοποιείται δημιουργικά, γι' αυτό και πρόσθεσε δύο κεφάλαια στη δεύτερη έκδοση και τους ευχαριστεί για τις κριτικές υποδείξεις τους. Επί πλέον, εισάγει μια παράμετρο που σπανίως συναντάται στον σχετικό διάλογο, τις απόψεις των εθνών και εθνικισμών της Νοτιοανατολικής Ασίας. Προσωπικά, βρήκα ότι το βιβλίο του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως λόγω του ότι εκφράζει τους κλασικούς μοντερνιστές την παραμονή μιας ριζικής ανατροπής.

Οδηγούμαστε έτσι σε μια νέα και σημαντική φάση του συνεχιζόμενου διαλόγου για την προέλευση και τη φύση του έθνους και του εθνικισμού, με τη νέα ερμηνεία που επιχείρησε ο Anthony D. Smith, ο οποίος υπήρξε ο ίδιος μαθητής του Gellner. Αν και ο πρώην μαθητής δεχόταν αρχικά τις θεωρίες του δασκάλου του, μετά από μια περαιτέρω λεπτομερέστερη επανεξέταση της μοντερνιστικής ερμηνείας, συνειδητοποίησε ότι η έννοια του πολιτισμού δεν αντιμετωπιζόταν ικανοποιητικά στη μοντερνιστική θεωρία. Αν και δεχόταν τη νεωτερικότητα του μοντερνιστών ως προς τη νεωτερική υφή του έθνους και του εθνικισμού, βρήκε την ανάλυση του πολιτισμού και του ρόλου του στην εφεύρεση του «πολιτισμού» ρηχή και ανεπαρκή για μία συνολική θεωρητική περιγραφή του έθνους και του εθνικισμού. Η μεταγενέστερη σταδιοδρομία του Smith υπήρξε εξαιρετικά παραγωγική και η διατύπωση της θεωρίας του πειστική, σε μια επιτυχημένη προσπάθεια να προσδώσει ιστορικότητα και στις δύο αυτές έννοιες, καθώς τους προσέδωσε ισχυρές και αδιαμφισβήτητες ρίζες στην αρχαιότητα αυτής της διάστασης του έθνους και του εθνικισμού. Κατά την άποψή του, ο τρίτος παράγων στη δημιουργία του έθνους και του εθνικισμού ήταν το ιστορικό προνεωτερικό παρελθόν.

Στο εξής, ο διάλογος για την προέλευση και τη φύση και του έθνους και του εθνικισμού έλαβε χώρα με τρόπο ορατό και ηχηρό, και σε έντυπη μορφή μεταξύ δασκάλου και μαθητή. Η άποψη του Smith είναι ότι το «έθνος» προέρχεται από τα «έθνη», δηλαδή από τη συλλογική μορφή της κοινότητας στις προ-νεωτερικές κοινωνίες, στις οποίες οι παραδόσεις ήσαν ακόμα ισχυρές, και διατηρείτο η συνοχή τους ως μιας συνειδητής κοινωνικής οντότητας, η οποία κατά την διαδικασία του εκσυγχρονισμού της προσέδωσε στο έθνος και τον εθνικισμό μεγάλο μέρος του πολιτισμού και ειδικότερα του «συναισθήματος» και των «αισθημάτων» της αρχαιότητας. Οι οπαδοί της νέας ερμηνείας χαρακτηρίστηκαν ως «εθνοσυμβολιστές». Οι εθνοσυμβολιστές, μεταξύ άλλων, προσέφεραν στη θεωρία του έθνους και του εθνικισμού μια νέα εξαιρετικά παραγωγική αντίληψη, η οποία συνέδεσε τη νεωτερικότητα με μια αναμφισβήτητα βαθιά και πλούσια ποικιλία από συναισθήματα και ιστορικά δεδομένα, ενώ η αποδοχή των απόψεών τους συνέβαλε

στο να αναδειχθεί αυτή η έννοια του πολιτισμού, και να αντικατασταθεί η πιο στρουκτουραλιστική και αδιάφορη θεωρία περί πολιτισμού που είχαν αναπτύξει οι κλασικοί μοντερνιστές.

Τα κείμενα του Smith απέδωσαν καρπούς και ο δάσκαλός του βρέθηκε να παλεύει για μια χαμένη μάχη. Βέβαια, ο Gellner δήλωσε ότι ποτέ δεν αποδέχθηκε το έργο του μαθητή του και παρέμεινε σθεναρά προσηλωμένος στις απόψεις του μέχρι τέλους. Αλλά έτσι αγνόησε το γεγονός ότι ο ίδιος είχε δηλώσει πως η θεωρία του για τον πολιτισμό έχει προκύψει από το παρελθόν. Πάντως, παραδέχτηκε ότι η νέα αυθεντία ήταν πλέον ο Smith.

Στη διαμάχη που ακολούθησε και μπροστά στα αδιαμφισβήτητα επιχειρήματα του Smith, ο Anderson, σε αντίθεση με τον Gellner, υπήρξε πιο ανοικτός στις κριτικές που ασκήθηκαν στο έργο του και, τελικά, δήλωσε ότι το έργο του είχε πλέον καταστεί περιθωριακό. Συμβαίνει συχνά η αρετή να αναδεικνύεται στις στιγμές της ήττας. Μόλις συνειδητοποίησε ότι η θεωρία του Smith είχε αντικαταστήσει τη δική του θεωρία, έγραψε στην εισαγωγή της νέας έκδοσης του δικού του κλασικού έργου, *Imagined Communities* [στα ελληνικά το έργο έχει μεταφραστεί με τον τίτλο *Φαντασιακές κοινότητες*], ότι συνειδητοποίησε πως το εν λόγω βιβλίο του είχε σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι και ολοκληρωτικά, ξεπεραστεί. Αξίζει να παρατεθεί αυτούσια η έκφραση αυτής της συνειδητοποίησης, η οποία αποτελεί ταυτόχρονα αφορμή για αναστοχασμό από όλους τους θεωρητικούς, που διατυπώνουν άκαμπτες θεωρίες στις κοινωνικές επιστήμες:

Δεν είναι μόνον το πρόσωπο του κόσμου που έχει μεταβληθεί κατά τα τελευταία δώδεκα χρόνια. Και η μελέτη του εθνικισμού έχει μεταμορφωθεί εκπληκτικά – σε μέθοδο, κλίμακα, εκλέπτυνση, ακόμα και ποσοτικά... Η προσαρμογή των *Φαντασιακών Κοινοτήτων* στις απαιτήσεις αυτών των τεράστιων αλλαγών που έχουν συμβεί στον κόσμο και στα κείμενα είναι ένα έργο που υπερβαίνει τις σημερινές δυνατότητές μου. Έκρινα καλύτερο, ως εκ τούτου, να το αφήσω σε μεγάλο βαθμό ως έχει, ως ένα μη «αναστηλωμένο» κομμάτι εποχής, με το δικό του χαρακτηριστικό στυλ, σιλουέτα, και διάθεση.

Ωστόσο, αντλεί παρηγοριά από το ακόλουθο γεγονός:

Η ιδιότυπη μέθοδος και οι προβληματισμοί των *Φαντασιακών Κοινοτήτων* μου φαίνεται ότι εξακολουθούν να βρίσκονται στις παρυφές των νεότερων μελετών για τον εθνικισμό – και υπό την έννοια αυτή, τουλάχιστον, δεν έχουν ολοκληρωτικά ξεπεραστεί.

Τα συναισθήματά του, που διατυπώνονται με τόση σαφήνεια, είναι ένας καθρέφτης των αρετών του ως μελετητή και ως ανθρώπου. Πιστεύει στο διάλογο ως επιστημονική μέθοδο, και ήταν αρκετά ευφυής ώστε να συνειδητοποιήσει τη φύση όλων των θεωριών που υπόκεινται σε διάλογο. Αναγνωρίζει ότι το έργο του είναι και παραμένει κλασικό, έστω και αν είναι πλέον περιθωριοποιημένο. Ωστόσο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του ακαδημαϊκού διαλόγου.

Τέλος, λίγα –ελάχιστα μάλιστα– σχετικά με τους μεταμοντέρνους. Η συμβολή τους, αν μπορεί κανείς να την ονομάσει έτσι, είναι ότι θέτουν ένα τέλος στο διάλογο, δεδομένου ότι όλοι οι ενδιαφερόμενοι προτείνουν θεωρίες για πράγματα, τα οποία

είναι αδύνατο να γνωρίζουμε! Ο Derrida θα έθετε τέλος σε ένα τέτοιο διάλογο με τη θεωρία του για την «αποκλειστικότητα» του κειμένου. Δεν υπάρχει τίποτα έξω από το κείμενο. Με αυτό το απόφθεγμα αποκλείει και τον εαυτό του. Γνωρίζει, δηλαδή, ότι δεν υπάρχει τίποτα έξω από το κείμενο. Με αυτή τη διατύπωση, και ο ίδιος αποκλείει τον εαυτό του από όλα τα κείμενα, είτε προ-μοντέρνα είτε σύγχρονα, και αποκλείει και την ίδια τη μη-θεωρία του. Θεωρητικά, θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει μια τέτοια θεωρία, αλλά οι κοινωνικοί επιστήμονες θα την απέρριπταν. Οι δε οπαδοί της θεωρίας της αποδόμησης, προτιμούν να επιτίθενται κατά των συγγραφέων και όχι κατά των ιδίων των κειμένων. Ωστόσο, άλλοι μελετητές θεωρούν τον διανοητικό διάλογο θετική προσέγγιση και μπορούν, ατελώς, να συγκρίνουν το διάλογο με την αναζήτηση για την Ιθάκη στο περίφημο ποίημα του Καβάφη.

** Το κείμενο αυτό εκφωνήθηκε στην ημερίδα με θέμα «Ο Νέος Ελληνισμός: Έννοια, περιεχόμενο, χρονικά όρια» που διοργάνωσε η Ακαδημία Αθηνών, στις 19 Οκτωβρίου 2010. Παραχωρήθηκε για δημοσίευση στον νέο Λόγιο Ερμή, από τον Πρόεδρο της Ακαδημίας Κωνσταντίνο Σβολόπουλο.*

Συνοπτικός κατάλογος των έργων που συμβουλευτήκαμε

- Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, αναθεωρημένη έκδοση, London-New York, Trade paperback, Verso, 1991
- Fredrik Barth, Andre Gingrich, Robert Parkin, Sydel Silverman. *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2005,
- John W. Bennett, *Classic anthropology: critical essays 1944-1996; with contributions by Leo A. Despres & Michio Nagai*. Transaction Publishers (New Brunswick, NJ) 1998.
- J.A. Cuddon, *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Penguin books, 1992.
- Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY: Cornell University Press 1983.
- Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books 1973.
- E.J. Hobsbaum, *Nations and Nationalism since 1789. Programme, myth, reality* Wiltshire, Cambridge University Press, 1990.
- John Hutchinson, *'I'h'Ei' Dynamics of Cultural Nationalism*, London, Routledge, 1987.
- J. Hutchinson & Anthony D. Smith, editors, *Nationalism*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1994.
- J. Hutchinson & A.D. Smith, editors, *Ethnicity*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1996.
- Alfred L. Kroeber, Clyde Kluckhohn, *Culture, A Critical Review of Concepts and Definitions*, New York, Vintage Books, 1952
- Anthony D. Smith, *The Antiquity of Nations*, Cambridge-Malden MA., Polity, 2004
- Eglin-Childers and Gary, (επιμ), *The Columbia Dictionary of Modern Literary and Cultural Criticism*, New York, 1995